

Владислав Грибовський

**Землеробство і седентаризація
в кочівницькому соціумі: випадок
причорноморських ногайців**

У статті досліджується кочівницьке землеробство на прикладі Ногайської орди в Північному Причорномор'ї. Автор приходить до висновку, що чинником седентаризації кочовиків є вплив землеробської держави, а не внутрішній розвиток номадської спільноти.

Ключові слова: *причорноморські ногайці, кочівники, седентаризація.*

В статье исследуется кочевое земледелие на примере Ногайской орды в Северном Причерноморье. Автор приходит к выводу, что причиной седентаризации кочевников было влияние земледельческого государства, а не внутреннее развитие номадского общества.

Ключевые слова: *причерноморские ногайцы, кочевники, седентаризация.*

In paper has been investigated nomadic agriculture on example of Nogai host in Nothern Black Sea region. The author proved that the cause of sedentarization nomads had been influence of agricultural state but not internal development of nomadic society.

Key words: *Nogai host in Nothern Black Sea region, nomads, sedentarization.*

У радянському кочівникознавстві вважалося аксіомою твердження про те, що збільшення питомої ваги землеробства у господарстві певної номадної спільноти є найголовнішим індикатором розвитку, який сигналізує про її перехід від первісно-общинної формації до класового суспільства. Відтоді, як академік Б.Я. Владімірцов сформулював теорію кочівницького феодалізму (вона твердила про поступальний рух кочовиків від патріархально-родових відносин до феодальних, минаючи рабовласницьку формацію), землеробство номадів стало напряму пов'язуватися з процесами седентаризації¹, що нібито мали внутрішню причинність.

Побудова концепцій великого формату, орієнтованих на знаходження місця кочівницьких спільнот у марксистській схемі чергування п'яти суспільно-економічних формацій², виявила суперечності, що корінилися в самій теорії і

засвідчували її обмежені можливості обґрунтування ідеї єдності історичного процесу. Тобто, якщо з появою землеробства у кочовиків пов'язати виникнення феодальних відносин, вийде, що седентаризована частина, скажімо, давнього скіфського суспільства, яка вирощувала хліб на продаж до сусідніх грецьких полісів, опиниться на більш високому ступені розвитку, ніж уся рабовласницька античність. А це абсурд, обумовлений (за Мишелем Фуко) диктатом дефініцій. Той же диктат дефініцій спонукає виокремлювати стадії кочування, наче нанизані на стрижневу пружину, що приводить уявну соціальну модель у рух від кочування до осілості. Мабуть, найскладнішим для стадіально-формаційного підходу було пояснення того, що в контексті його логіки визначалося, як «пережиток». Таким вважалися патріархально-родові відносини, в яких убачалась причина слабкого прояву класового розшарування і консервації кочівницької економіки в межах традиційного ладу³. Особливості цієї економіки погано піддавалися аналізу на основі застосування понятійного інструментарію марксизму: землю і худобу можна з однаковим успіхом витлумачити і як засіб виробництва, і як предмет праці. Найбільший парадокс для радянського кочівникознавства становила та обставина, що цей «пережиток» виявився тривкішим, ніж процеси, що начебто його «розмивали».

Введений на сьогодні до наукового обігу емпіричний матеріал дозволяє аргументовано твердити, що приклади необтяженого землеробством кочування (тобто «чистого» кочування) вкрай рідкісні. Як констатував М.М. Крадін, «відомостей про існування [у кочовиків] землеробського та привласнюючих укладів в археологічних, нарративних й етнографічних джерелах настільки багато, що навряд чи є сенс на цьому спеціально зупинятися»⁴. Причому це однаково стосується як стародавніх кочовиків (геродотових скіфів чи хунну часів імперії Хань), так і останніх часів кочівництва. Тобто, бачення еволюції кочових суспільств як руху від «чистого» кочування до напівкочування й осілості вже втратило фактологічну основу. В сучасній літературі акценти розгляду седентаризації змістилися з позиції беззастережного постулювання прогресу в бік сприйняття її як деградації кочової культури. У свій час ще Оувен Латтімор зауважив, що «бідний кочовик — чистий кочовик». М.М. Крадін вважає це формулювання справедливим для новітньої доби, коли «припертий політичними кордонами номад еволюціонував тільки в межах власної економіки»⁵. На думку А.М. Хазанова, «седентаризація як результат зубожіння рухливих скотарів не є новим феноменом; вона дуже часто нерозривно пов'язана з кочовим способом життя. Однак у минулому масова й успішна седентаризація зазвичай відбувалася тоді, коли кочовики мігрували в області, де існували сприятливі умови для заняття землеробством»⁶.

Втім, як сам феномен кочівницького землеробства, так і його зв'язок з процесами седентаризації не можна вважати докладно вивченим навіть на матеріалі великих кочівницьких спільнот. Ця стаття має за мету на основі розгляду конкретної групи номадів — причорноморських ногайців — з'ясувати місце землеробства в структурі традиційного кочівницького господарства, відстежити динаміку змін питомої ваги його землеробського сектору з XVI по

початок XIX ст. та співставити виявлену тенденцію з дією інших чинників седентаризації.

В економічному плані кочівництво можна розглядати як систему, що тяжіла до монопрофільного господарства. За Т. Барфілдом, «переміщення кочовиків з пасовища на пасовище відбувалися не випадковим чином, а в межах певного діапазону пасовищ, до яких ця група мала доступ. Там, де пасовище було надійним, номади прагнули мати тільки декілька фіксованих стійбищ, на які вони поверталися щороку»⁷. Тобто йдеться не про ситуативну випадковість, а про впорядковану систему, основану на посезонній експлуатації кормових ресурсів степу. Її спеціалізованість перешкождала тенденціям економічної автаркії, обумовлювала мобільність номадів, спрямовану назовні власного колективу, та тісний зв'язок із землеробськими суспільствами, що мали комплексну економіку⁸. Одновидові господарські системи є менш стабільними, ніж багатовидові, відтак їм потрібний внутрішній стабілізатор, що знижує економічні ризики, однак докорінно не змінює організацію самої системи — вона лишається кочівницькою попри всі стабілізаційні прилаштування. Як зауважив М. Крадін, «номадизм зрідка існує окремо від інших форм господарської діяльності»⁹. Землеробство власне й було такою формою, що охоплювала частину кочового населення, котра з певної причини — як правило, через природні катаклізми (джут, посуха), епізоотії, грабіжницький відгін худоби — втрачала спроможність до кочування. Зимівник, будучи важливим елементом кочування, лишав резервні можливості для тих, хто навесні не міг іти кочувати з основною частиною свого аулу. Поблизу зимівника могла виникати більш або менш постійна зона тимчасової землеробської осілості, однак вона могла без сліду й зникнути, як тільки змінювався маршрут перекочівок певної групи, або в цілому покращувалися умови кочування (відновлювалося чи збільшувалося стадо). Тож далеко не завжди відбувалося повне осідання цих ситуативних землеробів. Траплялося, що, відновивши стадо (наприклад, завдяки допомозі родичів чи іншим формам реципрокції, або в результаті участі у багатому на трофеї поході), кочовик повертався до кочування. Таким чином, кочівницьке землеробство перебувало в прямій залежності від рухливого скотарства, котре задавало увесь ритм кочового життя.

Факт фіксації джерелами кочівницького землеробства сам по собі не засвідчує тенденції до осілості, а вказує на існування господарського сектору, від початку включеного до економічної системи кочівництва. Прикмету кочівницького землеробства становило те, що воно перебувало на маргінесі цієї системи, за будь-якого часу і обставин для кочовика землеробство становило вимушене і непрестижне заняття, упосліджене засобами кочівницької культури¹⁰. Кочовик протиставляв себе «брудним землеробам», которі «паскудять під себе», лишаючись на одному і тому ж місці, не маючи щастя кочувати і дихати завжди свіжим повітрям у, буквальному сенсі, чистому полі. Ногайці дуже пишалися знатністю своїх предків, презирливо ставилися до персів, називаючи їх «рудоголовими», не надто поважали турків і вважали нижчими за

себе кримських татар, з якими ногайська родова знать уникала шлюбів¹¹. В основу сегрегаційного ставлення ногайців до близьких за мовою і релігією турків та кримських татар покладалося те, що вони не були кочовиками. Тобто кочівництво було не лише господарською системою, але й структурою ідентичності, в межах якої підтримувалася чітка дистинкція «наших» і «ненаших», так само як і визначення престижу–непрестижу. Землеробство не підпадало під категорію престижу, але все ж не було зовсім чужим для кочівництва.

Як показав Т. Барфілд на прикладі хунну, кочовики стародавньої доби могли накопичувати значні запаси зерна, яке, зокрема, вирощувалося на їхній же території¹². Землеробське господарство Золотої Орди, опікуване ханською владою, не становило якоїсь принципової новації. За повідомленням Йосафата Барбаро (1431 р.), наприкінці лютого по всій орді розголошується про те, щоб *усі, хто бажає* сіяти зерно, завчасно приготували все для того потрібне; у березні призначається день зборів цих *усіх, хто бажає*, для переходу на місце, визначене для засіву. Вони певного дня мали завантажити посівний матеріал на гарби і з робочою худобою, жінками та дітьми рушати до призначеного пункту — зазвичай він розташовується на відстані, що не перевищує два дні руху від місця зимівки. По закінченні посівних робіт кочовики-землероби приєднувалися до своїх аулів. Хан постійно наглядав за всіма етапами процесу. Коли хліб дозрівав, то і сіячі, і покупці їхали гарбами на місце жнив. Самовидець відзначив надзвичайну родючість степових ґрунтів, що давали врожай по самсто; траплялося, що кочовики лишали збіжжя на полях, не маючи можливості використати цей надлишок¹³.

У наведеному свідченні є кілька прикметних обставин. По-перше, сівбою та жнивами займаються *усі, хто бажає*, тобто мова йде не про залежних від кочовиків землеробів (як зауважив Т. Барфілд щодо хунну, які використовували працю полонених або залежних китайських селян¹⁴), а про повноправних номадів, котрі не випадали з ритму кочового життя. Отже, по-друге, ці *усі, хто бажає*, не zostавалися на тому місці, де вирощували хліб; землеробські поселення у такому випадку не виникали. По-третє, місце сівби перебувало на незначній відстані від зимівника, що вказує на зв'язок даного виду землеробства з традиційним зимівницьким землеробством. По-четверте, Й. Барбаро описав випадок заняття землеробством, до якого залучалися великі маси кочовиків, а це вимагало від ханської влади здійснення керівництва цим господарським процесом; або навпаки: ханська влада сама ініціювала землеробські заходи, стимулюючи складання комплексної економіки власної держави. В.В. Трепавлов зауважив щодо Ногайської орди: «своєрідний сплеск уваги властей ... до хліборобства спостерігається в пору найбільш жорстокої кризи, коли кочовий сектор економіки ... вповні деградував. У ті часи землеробство набувало надзвичайного і в цілому невластивого ногаям значення для їхнього забезпечення»; коли ж ситуація стабілізувалася, кочове скотарство відновлювало свої позиції¹⁵. Однак Барбаро не згадує про те, щоб цій землеробській активності передувало якесь лихо соціального чи природного порядку — самовидець сповіщав про неї як про звичайну практику, що

повторювалася з року в рік. Важливо відзначити участь у цьому землеробському заході купців, які скуповували врожай «на корню». Тобто мова йде, вочевидь, про стимульований ханською владою прибутковий захід, орієнтований на зовнішні, а не внутрішні ринки (подібний скіфському землеробству, описаному Геродотом). Зафіксований Барбаро випадок можна належним чином оцінити, співставивши його з аналогічною практикою інших кочівницьких імперій, як-то сяньбі, уйгурів, киданів, чжурчженів, зрештою монголів¹⁶. Слід також мати на увазі й зазначену Т. Барфільдом обставину, що «після монгольських завоювань купцям стало простіше перевозити товари по всій Євразії. Монгольський уряд сприяв торгівлі, випускаючи паперові гроші й навіть фінансуючи комерційні заходи»¹⁷. Тобто землеробство кочовиків Золотої Орди було включене в розвинуті форми обміну, що, вочевидь, обумовило значне зростання питомої ваги землеробства в структурі кочівницького господарства.

У Ногайській орді (XV — перша третина XVII ст.) питома вага землеробства помітно зменшилася. Ногайці відносно стабільно кочували на межиріччі Волги та Емби, доходючи до Аральського моря на південному сході та до р. Кама на півночі¹⁸. Кочування здійснювалося переважно за меридіональним типом: основна частина кочовиків перебувала влітку на півночі, взимку на півдні. За висновком Є.А. Поноженка, до середини XVI ст. на Нижній Волзі існувала «достатньо чітко оформлена система кочування з визначеними маршрутами перекочівок і планомірним використанням зимових, весняних, літкових і осінніх пасовищ, установлених для кожного кочового колективу»¹⁹. В зимівниках щовесни лишалися ті, хто не мав достатньої кількості худоби для здійснення повноцінного кочування; ось чому, власне, поля кочовиків розташовувалися поблизу місць зимівок²⁰. Можливо, ногайці мали не тільки землеробські ділянки поблизу зимівників, але й поля, оброблювані значною частиною кочового населення — на кшталт того, що описав Йосафат Барбаро. Особливої уваги потребує свідчення М.П. Ричкова, котрий у 1771 р. знайшов у Північно-Західному Казахстані «остатки древних нив и хлебопахотных мест, кои ... были наводняемы нарочно проведенными каналами из источника Кара-Тургая». На його запитання про походження цих об'єктів, казахи відповіли, що перед ними, тут здавна («изстари») жили ногайці. Східніше Кара-Тургая Ричков побачив залишки городища, яке казахи теж вважали ногайським²¹. Та, вочевидь, ці об'єкти не були пов'язані з ногайцями і стосувалися більш раннього — золотоординського часу. На відміну від улусу Джучі, Ногайська орда не мала такого рівня централізації влади і рівномірного контролю всієї своєї території, що міг би гарантувати безпеку караванних шляхів, дозволяв стимулювати землеробство і вивести торгівлю на рівень, достатній для того, щоб існували великі міста з сільськогосподарською округою та іригаційним землеробством. Після розпаду Золотої Орди відбувається часткова реституція трайбалізму, котра розмила інститути територіальної організації, успадковані від імперії Чингіс-хана²².

З середини XVI ст. починається період міграцій ногайців до Північного Кавказу та Північного Причорномор'я, котрі активізувалися в часи великих суспільно-політичних струсів Ногайської орди, а в 1620–1630-х роках посилю-

лися під натиском калмиків, що завойовували ногайські степи. Мігранти опинялися в нових політичних і екологічних умовах, відмінних від тих, що впродовж тривалого часу витримувалися на волго-ембінському межиріччі. Причорноморський степ, включно з рівнинною частиною Криму, був просторим і зручним для кочування. Наприкінці XVIII ст. П.С. Паллас зауважив, що степовий Крим за якістю ґрунту й рослинним розмаїттям не відрізнявся від придніпровських рівнин, «великая часть сей земли способна, исключая чрезвычайно сухие годы, к земледелию и производит лучшую пшеницу... Но по всей равнине нарочито редко находится вода; и колодези, которые там татары принуждены были копать, часто бывают очень глубоки», — писав він²³. За іншим джерелом кінця XVIII ст., рівнинна частина Криму була надзвичайно сприятлива для скотарства, особливо «луга, лежащие по дороге от Карасубазара в Бахчисарай чрез Акмечит и производящая для скота лучшую паству, ибо изобилует как разными видами горошков и дятлины, так и всеми столь уважаемыми от иностранцев для корму скота растениями, как то тимофеевою травой (люцерна) и разными видами турецкаго трилистника²⁴.

У степу, що охоплювався річковими системами Дніпра й Південного Бугу, на відміну від кримської рівнини, води не бракувало. Однак саме ця обставина й становила найбільшу небезпеку для ногайських мігрантів: розгалуженим мереживом степових річок жваво пересувалися українські козаки, займаючись «лупленням татарських чабанів». Їхня активність створювала серйозні проблеми для кочового господарства й спонукала мігрантів не тільки перелаштовувати звичні способи економічної діяльності, але й змінювати сезонну орієнтацію перекочівок.

За свідченням Мартіна Бельського, козаки завдавали «дуже великої шкоди татарам і туркам.., а в полях (у степу. — *В.Г.*) немало брали здобичі, так що тепер і турки, і татари бояться далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовище, як вони колись пасли, також не пасуть вони худоби ніде і на тій (лівій. — *В.Г.*) стороні Дніпра на відстані лише десять миль від берега»²⁵. Повідомлення Михалона Литвина (сер. XVI ст.) вказує на відхід причорноморських кочовиків від традиційної орієнтації сезонних занять: «наскільки наш Бористен небезпечний для перекопських [татар] влітку, настільки зручний взимку, бо, коли припиняється судноплавство, вони спокійно пасуть свої стада за ровом (перекопським укріпленням, тобто північніше Перекопу. — *В.Г.*) на островах і у верболозах цієї ріки»²⁶. Подібне маємо і у Мартіна Бронєвського: «татари ці дуже бояться наших низовських козаків, так названих тому, що плавають у човнах униз по ріці; також тих стрільців, которі влітку й восени плавають по Бористену ... і чинять на них раптові й сильні напади». Але коли Дніпро вкривався кригою, дотичні до нього степи знову ставали доступними для кочування²⁷. Таким чином, активне вороже середовище спонукало ногайських мігрантів відійти від усталеної сезонної орієнтації перекочівок за принципом зима — південь, літо — північ; у причорноморському степу вони, навпаки, мусили проводити зиму на півночі (середня течія Дніпра й Південного Бугу), а літо на півдні (чорноморське узбережжя).

Козацькі рейди перешкоджали виникненню великих кочівницьких об'єднань поблизу Запорозьких Вольностей, хоча на значну частину його території (особливо степове лівобережжя Дніпра) ситуативно поширювалася господарська діяльність номадів, а Присамар'я часто було місцем зборів учасників набігів на українські та російські землі, серед яких кочовики становили більшість. Однак повноцінне кочування на цій території було ризикованою справою. Прикметний випадок з урмаметівськими ногайцями, які у травні 1646 р. врятувалися від нападів запорожців утечею за Перекоп, тобто у Крим. Тільки в серпні того ж року (ближче до осені, коли спала активність козаків), ця група ногайців зважилася кочувати біля р. Молочної²⁸. Разом з тим, і причорноморські кочовики «дбали» про те, щоб у дотичних до степу районах не виникало постійних землеробських поселень, адже розростання цих поселень не лише скорочувало простір кочівницької ойкумени, але й сприяло проникненню козаків у степ. Тож українське степове порубіжжя становило велетенську зону здобичництва, яким займалося населення обох боків кордону. В цій зоні впродовж тривалого часу існували малосприятливі умови не тільки для налагодження властивого землеробським спільнотам господарства, але й для підтримання повноцінного функціонування кочівницької економіки.

І все ж ногайці виявили достатні адаптивні можливості, щоб пристосуватися до ризиків, з якими було пов'язане кочування в причорноморському степу. Перебуваючи в ситуації постійної загрози козацьких нападів, вони здійснювали кочування більш рухливим способом, ніж у Поволжі. Про це свідчить переважне використання малих нерозбірних кибиток-отав (отюй), встановлених на гарбі, — власне цей тип кочівницького житла, а не великі розбірні юрти-терме, фіксується у джерелах²⁹. Зазначене не є надто унікальним випадком. Т. Барфілд резюмував щодо кочовиків суміжного з Китаєм степу: якщо їм «були доступні тільки маргінальні пасовища, то міграційний цикл виявляв і більш часті переміщення, і більшу змінюваність місць розташування стійбищ»³⁰. В місцях, де дія негативних чинників була меншою, відтворювався повний комплекс традиційного кочівницького господарювання: формувалися відносно стабільні маршрути перекочівок, з'являлися зимівники з населенням, що цілорічно перебувало в них і займалося землеробством.

Використовувані впродовж тривалого часу ногайські зимівники-кишла поступово могли перетворитися на постійні поселення. Так сталося у астраханських ногайців. Однак слід зважити, що ця група, порівнянно з причорноморською, мала менший пасовищний фонд (ще й з гіршими кормовими якостями), відтак — менше поголів'я худоби і, здавалося, більшу спонуку до осілости. Втім, навіть у цих умовах осідання кочовиків Астраханського краю затягнулося на значний проміжок часу. Причому це був не стільки перехід до інтенсивних форм господарювання, скільки процес збідніння, деградації кочівницької цивілізації. За висновком Е.Ш. Ідрісова, перехід юртівців (споріднена з ногайцями етнічна група, що взимку мешкала в стаціонарних житлах поблизу та в самій Астрахані, влітку кочувала³¹) до осілости тривав протягом усього XVIII ст. і скінчився на початку XIX ст., коли осіла остання їхня підгрупа —

едисанці. Карагаші, кундровці й утари були остаточно седентаризовані у 1929 р., тобто під час колективізації³². Тоді ж, унаслідок масштабних репресій, здійснена седентаризація найбільшого кочового народу — казахів³³. М.Г. Сахаров, спираючись на власні спостереження побуту киргизів і узагальнюючи досвід їх колективізації, пов'язав хід осідання з процесами майнового розшарування: «мало місце постійне тяжіння до осілості: з одного боку, осілості прагнула малохудобна біднота, з іншого — заможний скотар, котрий вводив у своєму господарстві під впливом капіталізму деякі покращення. Тяжіння це виразилося у створенні інституту «джатакчі» (буквально «лежачий») — презирливе назвисько незаможника землероба, котрий обслуговував байські посіви і сінокоси»³⁴.

У кожному зі згаданих випадків осілість не була результатом одного тільки довгого внутрішнього саморозвитку. Зауважене М.Г. Сахаровим майнове розшарування кочовиків теж на було наслідком дії внутрішніх чинників, адже це відбувалося в умовах скорочення кочівницької ойкумени, витіснення номадів до менш вигідних в господарському відношенні територій, врешті-решт втягування їх до нового економічного (капіталізм) та соціального (кооптація еліт) простору. Кочовики достоту трималися кочування, прилаштувувались до несприятливих умов, винаходили різноманітні перехідні форми. Як, наприклад, астраханські ногайці: одна частина сім'ї навесні лишалася працювати на городі, інша йшла кочувати³⁵, всі разом проводили зиму в стаціонарних поселеннях. Так могло тривати до нескінченності довго, аж поки держава своєю репресивною акцією не обривала цю континуальність.

Інші групи ногайців теж довго уникали осілості, кожна знаходила власний спосіб адаптації до несприятливих для кочівництва умов. Кавказькі ногайці наприкінці XVIII ст. у більшості лишалися кочовиками, маючи усталені маршрути кочування — «майже постійні місця як для літкового, так і зимового проживання»³⁶. Напівосілими були кубанські ногайці, зокрема, мансурівці й наврузівці, які мешкали в будинках турлучного типу³⁷. З-поміж причорноморських ногайців на початку XVIII ст. постійні поселення мали тільки буджаківці, інші групи традиційно кочували, курсуючи між зимівками й літовками.

Седентаризація буджацьких ногайців була тієї ж властивості, що й колективізація казахів, здійснена наприкінці 1920-х років, — репресивна акція держави й створення мережі адміністративного нагляду. В XVII — середині XVIII ст. буджаківці неодноразово зазнавали репресій з боку кримських ханів; упокорення буджаківців досягалося шляхом знищення гарб (часто публічного ритуалу спалення) й насильницького оселення в стаціонарних будинках³⁸. На початку XVIII ст. у Буджаку фіксується близько 200 ногайських сіл. Втім, більша частина їхнього населення займалася напівкочуванням: «А понеже вся Буджацкая степь безводна и лесов нет, а лошадей и рогатого скоту ... и животных изобилно, и сенами обилно, и рогатой скот и лошадей кормят по полям в степи ... и содержат себя в воровству (тобто набігах на сусідів. — *В.Г.*), а не в паше, и ремесла не имеют и за пашею ходят немногие, и для того у них в

хлебе скудно; кроме проса да ячменя [ничего] не родитца и печеного хлеба не продают, понеже сами не имеют, и питаютца болши мясом и молоком да просяными и ячменными лепешками, которые пекут на навозе, и хаты имеют мазанки, таким же навозом направленные, и те самые малые и смрадные, и дух от навоза весьма тяжкой»³⁹. Таким чином, у причорноморських ногайців (включно з напівосілими буджаківцями) землеробство зоставалося додатковим заняттям, основу господарства складало скотарство, нехай і різного ступеню рухливості.

Одне з ранніх свідчень про землеробство «татар» Перекопської орди лишив Мацей Меховський (1517 р.): «Деякі з них розорюють і засівають просом одну, дві або три смуги довжиною в три четверті югера і більше». Цей же автор писав, що вони не мають пшениці й овочів і з їжі рослинного походження вони вживали лише просо, з якого готувався «баїрам» (тісто, за Меховським), а також хмільний напій — бузу⁴⁰. Мартін Броневський (1578 р.) засвідчив існування в Очаковському степу «нив, луків і татарських жител», котрі робилися з тонкого паліччя, обмазаного мулом, «грязюкою» й кізяком, згори критих очеретом, — тобто вони становили конструкцію турлучного типу. Описані Броневським «татари» виходили на кочування у квітні, поверталися для збору хліба наприкінці літа, опісля чого прямували до своїх зимівників. Цей же самовидець помітив, що сучасні йому «татари» відрізняються від колишніх тим, що «більшість з них обробляють поля й часто заготовляють сіно»⁴¹. Жан де Люк (1625 р.) відзначив певну різницю в господарствах кримських («перекопських») татар і ногайців. Перші для обробки землі використовували «рабів» (йдеться про ясирів, втім, на наш погляд, це перебільшення), самі ж хліб уживали в мізерній кількості, тому в Криму він завжди надзвичайно дешевий. Ногайці, як вважав цей самовидець, хліб зовсім не вирощували, а отримували завдяки торгівлі з черкесами; хоча цей автор фіксує вирощення ногайцями проса⁴². Франсуа Ферран (1709 р.) стверджував, що, переходячи з місця на місце, довше вони лишаються там, де засівають поля, але після закінчення жнив завжди перекочовують на інше місце⁴³.

Щойно наведений матеріал опосередковано засвідчує наявність у причорноморських номадів звичайного кочівницького зимівника і пов'язаного з ним землеробства. Разом з тим, джерела дозволяють виокремити різні типи землеробських господарств, що в досліджуваний період існували в причорноморському степу. Турецький історик Галиль Іналджик так описав це явище: «щоб збільшити виробництво зернових і задовольнити ринковий попит, аристократія Кримського ханату влаштувала у степовій зоні колонії сільськогосподарських робітників, що склалися з руських полонених. Напівномади з Північного Причорномор'я також вирощували зерно на експорт»⁴⁴. Відмінність соціально-економічної природи цих «землеробських колоній» від ногайських зимівників буде розглянуто нижче. Тут же відзначимо, що економіка причорноморських ногайців також перебувала під впливом ринків Османської імперії, котрі орієнтували населення Північного Причорномор'я не тільки на здійснення набігів, але й на товарне виробництво зернових культур. Для переробки

виращуваного кочовиками зерна на борошно в портових містах будувалися великі млини, як, наприклад, у Очакові⁴⁵, Гезлеве (Євпаторія)⁴⁶ і в дельті Дунаю — Кара-Гарман. Отже, причорноморські кочовики XVII–XVIII ст. опинилися в ситуації, подібній геродотовим скіфам-землеробам, котрі продавали вирощене збіжжя в грецьких полісах, майже не споживаючи його. Звісно, зернові, вирощені у причорноморському степу із застосуванням вкрай примітивної агрокультури, за якістю не могли конкурувати з пшеницею, яку привозили до Стамбулу зі Східного Середземномор'я. Однак навіть як корм для худоби ногайське збіжжя складало важливий предмет постачання до великих турецьких міст⁴⁷. Збільшення натурального податку, що стягувався з цих кочовиків, інколи ставало причиною їхніх повстань, наприклад, буджацьких та едисанських ногайців у 1758 р.⁴⁸

На початку XVIII ст. відбуваються істотні зміни в політичній, соціальній та економічній ситуації Кримського ханства, обумовлені зміною характеру відносин Османської імперії з Росією та Річчю Посполитою. Основа цих змін заклалася Карловицьким (1699 р.), Константинопольським (1700 р.) та пізнішими міждержавними договорами, котрі містили положення про мирні кордони. Це передбачало знищення здобичництва на прикордонні, чітку маркеровку лінії кордону, погамування локальних конфліктів та прикордонних суперечок, міждержавну регуляцію транскордонних міграцій, створення умов для безпечної життєдіяльності прикордонного населення і регламентацію господарського використання прикордонної зони⁴⁹. Результатами заходів, вжитих на виконання договорів, стали різке скорочення масштабів і частоти набігів, згортання работоргівлі та її переорієнтація (все ж, часткова) з Північного Причорномор'я на Кавказ. Ці тенденції помітно вплинули на кочівницьке господарство.

Після переходу Війська Запорозького з російського до кримського підданства й Прутського походу Петра I (1711 р.) російсько-турецький кордон змістився на північ, до межиріччя Орелі та Самари, що дозволило Кримському ханству значно розширити свої територіальні володіння. В цих умовах ногайці отримали можливість порівняно безпечно кочувати аж до самого кордону, відтак значно розширили свої пасовищні площі, охопивши їх більш стабільними маршрутами перекочівок. У 1720-х роках відбувається остання масова міграція ногайців з Нижнього Поволжя до Північного Причорномор'я⁵⁰. Наслідком цього стало різке збільшення кількості кочового населення причорноморського степу, а отже й посилення навантаження на пасовища. Втім, пасовищні площі скоротилися в результаті російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що закінчилася підписанням Білградського договору. Згідно з його умовами, кордон зміщувався на південь і мав ту ж конфігурацію, що була зафіксована в Константинопольському договорі 1700 р. Скорочення степових володінь ханства, збільшення щільності кочового населення та його загрозлива (з точки зору державного управління) концентрація у прикордонній зоні спонукали Бахчисарай заснувати спеціальні адміністративно-територіальні утворення, що в науковій літературі усталено позначаються як орди. На середину XVIII ст. у складі Кримського ханства існували, поруч із раніше

створеними Буджацькою та Кубанською, Єдисанська, Єдичкульська, Джембуй-луцька орди, на чолі з призначеними з Бахчисараю сераскер-султанами і каймаканами. До сфери їхньої компетенції входили питання прикордонних відносин (боротьба із здобичництвом та підготовка комісій з розгляду суперечок мешканців прикордоння), внутрішнього управління ногайцями, включно з господарською регуляцією та стягненням податків⁵¹.

Нова економічна ситуація сприяла збільшенню питомої ваги землеробства в структурі господарства причорноморських ногайців. У буджаківців та ногайців кримських передгір'їв дещо змінюється організація скотарства, тяжіючи до відгінного тваринництва; цілорічне утримання худоби на підніжному кормі доповнюється косінням сіна, будуються стаціонарні житлові та господарські споруди на місцях зимівки. Французький консул у Криму Шарль де Пейсонель (середина XVIII ст.) засвідчив великий попит ногайців на землеробські знаряддя, передусім коси. Їх щороку по Дунаю доставляли з германських земель у кількості більше 200 тис. одиниць, значну частину яких купляли ногайці⁵². Практика заготівлі сіна ногайцями фіксується й документами архіву Запорозької Січі⁵³.

На степових теренах Кримського ханства в цей період помітно збільшується кількість стаціонарних сільськогосподарських об'єктів, котрі не мали прямого відношення до ногайців. У більшості вони належали мешканцям кримських міст — Перекопу, Гезлеве, Бахчисараю, а також турецького Очакова. Серед їхніх власників згадуються кримські татари, турки, вірмени, кримські греки, навіть серби й черкеси. В джерелах ці об'єкти називаються «овчарські хутори», «овчарські зимівники», «овчарні», «овчарські прогони», «скотські коші», «конські табуни» тощо, що, швидше за все, мало б вказувати на різні види тваринництва. Працівники цих господарств вербувалися на основі найму (вочевидь, натуроплати) здебільшого з осілих мешканців Криму, серед таких згадуються кримські татари, греки, вірмени, серби («сербські овчари») та інші⁵⁴, не виключено — і ногайці. Поблизу цих «кошів» виникали зони землеробської осілості — т. з. «татарские деревни», поруч з якими розташовувалися оброблювані поля. Так, у 1749 р. згадується якийсь «татарин Махомед-бей», котрий мешкав в «деревни Кышкаре» і перебував «на жнитьбе хлеба в урочище Кюкюн». Поблизу того ж урочища була «Чонгарская деревня да деревня же Доганыш отомана»⁵⁵. В «овчарском хуторе» кримського татарина Хасана, розташованому в урочищі Токмак, зберігався «один чювал дюгеун (то есть по татарски мука)»⁵⁶.

В Степовому Криму землеробське господарство було ще більш поширеним. Прикметний випадок зі спробою міграції єдичкульців через Крим на Кубань влітку 1747 р. Т. зв. «бідні люди» переселялися, не створюючи значних проблем, а от «багатих» єдичкульців, котрі, вочевидь, переміщувалися з великими стадами худоби, кримці прохали до настання осені лишатися біля Перекопу, «дабы в тогдашнее летнее время не вытоптать [в Крыму] хлеба»⁵⁷. Кримські передгір'я завжди були районом розвинутого землеробства. Зокрема, в джерелі кінця XVIII ст. зазначено: «Лутчими местами почитаются для хлеба окруж-

ности Старога Крыма, Балаклавы и Кафы., где [растет] пшеница арнаутка, из муки которой печеной хлеб как белизною так и вкусом превосходит лутчий французский, приходит иногда сам б0»; втім «не многие из татар упражняются в хлебопашестве»⁵⁸, тобто скотарство і тут домінувало.

На середину XVIII ст. помітно збільшилися обсяги й власне ногайського землеробства. Червнем 1761 р. датоване таке повідомлення: «По степам как на той стороне Перекопа, так и на сей хлеба взростом хорошие, болшие и дожди ежечасъто идут»⁵⁹. На час приєднання до Росії межиріччя Південного Бугу і Дніпра у 1774 р. місцеве населення зазвичай сіяло «озимую рожь и пшеницу, яровые, ячмень, гречу и просо весьма хорошо; и почти рожь и пшеница, и ячмень вдесятеро родится, а просо в тридцать раз выходит»⁶⁰. І все ж, джерела дозволяють говорити лише про кількісне зростання обсягів землеробства в структурі кочівницького господарства ногайців, котре, на загал, не виходило за межі своєї традиційної якості. Запорозький кошовий отаман Іван Малашевич (1735 р.) засвідчив типовий для кочовиків господарський цикл: «ногайцы от реки Молочной к Днепру возвратятся там хлеб жать и чрез зиму стоятъ будут»⁶¹. Те ж видно з листа Крим Гірей-хана до кошового отамана Олекси Білицького від 19 травня 1759 р., у якому йдеться про переселення єдичкульських ногайців з Буджаку на степове лівобережжя Дніпра: «Ногайці по Дніпру зимівниками своїми жити, «худобу плодिति» і землю орати будуть»⁶². Однак ногайці свої хлібні поля влаштовували не тільки при зимівниках, але й, як в описанному Йосафатом Барбаро випадку, в спеціально відведеному місці. У 1744 р. згадується перебування єдисанців у Побужжі біля російського кордону — «для жатвы», двома роками раніше там же фіксуються поля джембуйлукивців⁶³.

Пора жнив у цей час стає для ногайців надзвичайно важливим періодом господарського циклу. У серпні 1755 р. значковий товарищ Ф. Коневський, відряджений з фортеці Св. Єлизавети до буджацького сераскер-султана, повідомив, що ногайці лишили без охорони свою ділянку кордону біля р. Чичакля. Пізніше Коневський з'ясував причину: «того караула нет для рабочей нынешней поры». Посланцеві відмовили в наданні провідників, що один мурза пояснив тим, що всі люди зайняті збором врожаю⁶⁴ — вочевидь для них це було більш важливою справою, ніж охорона кордону чи супровід посланця з російської фортеці. Продукти ногайського хліборобства стають предметом, що підлягав оподаткуванню. Втім, до ханської скарбниці ногайці давали не так вже й багато — 4 кг пшениці від кожної сім'ї щорічно⁶⁵. Якщо співставити дані Йоганна Еріха Тунманна (бл. 1777 р.) з свідочтвами більш ранніх авторів, стає помітним збільшення частки продуктів рослинного походження в раціоні харчування причорноморських ногайців. «Звичайна їхня їжа, — писав Тунманн, — просо, ячмінь й гречка, які вони вирощують; далі — м'ясо коней, [великої рогатої] худоби й баранів, котрих вони мають великі стада». Ячмінь та просо, вирощувані ногайцями, становили важливий предмет вивозу з Кримського ханства до Стамбулу. Той же автор зазначив, що буджаківці займаються землеробством краще за інших ногайців: вони «сіють пшеницю, жито, особливо ячмінь і просо. Кажуть, ячмінь дає врожай сам-сто»⁶⁶.

Слід окремо розглянути питання про те, яка саме частина ногайського суспільства була більше за інших задіяна в землеробстві. У наведеному вже свідченні Жана де Люка згадуються «раби», зайняті обробкою полів. Деякі дослідники, розглядаючи неповноправні верстви населення Ногайської орди, стверджують, що вони використовувались передусім у землеробському господарстві. Зокрема, В.В. Трепавлов пише про «цілий прошарок («слой») осілого сільського населення — тумаків»⁶⁷, а Є.А. Поноженко вважає, що тумакі жили окремими общинами, на відміну від патріархальних рабів-ясирів, котрі перебували при своїх господарях як домашня челядь⁶⁸. Втім, у причорноморських ногайців тумакі (інакше — туми) не обов'язково були задіяні в землеробстві, але й використовувались як чабани. Серед тумаків були не тільки колишні полонені (ясирі), але й наймані робітники з іногородців, зокрема, українців. Наприклад, очаківський мешканець «Осип, ходячий з отарами»⁶⁹. Наймити могли перебувати в ногайських степах впродовж одного літкового сезону і на зиму повертатися в Україну (вочевидь, саме цю категорію називали аргатами). Тумами, вочевидь, називали тих, хто з різних причин (часто — це звільнені ясирі) назавжди лишався жити серед тюркських народів Причорномор'я. Особи, що полишали православ'я і приймали іслам, звалися потурнаками. В Архіві Коша згадуються «козаки потурченные» та «жены козацкие потурченные». Прикметно, що вони не завжди прагнули повернутися в Україну; траплялося, що запорожці їх убивали під час нападів на татарські й ногайські поселення⁷⁰.

Вірогідно, туми, потурнаки, «козаки потурченные» й «жены козацкие потурченные» найчастіше мешкали в анклавних поселеннях, на кшталт розглянутих вище «деревень» при «овчарских хуторах, кошах» тощо. Цілком може бути, що в обробці хлібних полів почасти використовувався і цей різновид неповноправного населення. У начальника поселених на Молочних Водах ногайців Баязет-бія перебувало в особистій залежності 774 особи чоловічої статі й 597 жіночої; під час ревізії 1795 р. він показав їх як своїх кріпаків (без успіху). Прикметне пояснення Баязет-бія їхнього походження: вони — «живущие еще у предков его вроде подданных называемые негоры и нагайцы, по ... магометанским правам добровольно пожелали остатся за ним как и за предками его в подданстве»⁷¹. Вочевидь, ці «негори і ногайці» займалися землеробством біля головного ногайського поселення на Молочних Водах — аулу Єдинохта, а також випасом стад Баязет-бія⁷². Подібні соціальні групи були і в астраханських ногайців. Наприклад, табунний голова Абдикерим Ішеїв розповідав, що його батькові «от предков его родства мурз и табунных голов наследственно ... достались дворовые люди, по древнему наименованию разумеются емеки, от колена людей разного рода, приобретенные в древние времена, когда еще предки ... не быв во всероссийском подданстве, и по междоусобным браням в плен [попавшие], как то: лязгиры (лезгини), чеченцы и тому подобное»⁷³. Але все ж головну робочу силу становили не ясирі чи туми, а повноправні кочовики.

Ногайці сіяли зернові простих сортів, що не потребували складного обробітку ґрунту. Щодо Криму наприкінці XVIII ст. зазначено вирощування

пшениці, проса, кукурудзи, ячменю, вівса, на полонинах поблизу Бахчисараю в незначній кількості сіяли рис («сорочинське пшоно»), втім, найбільшого вжитку — як продукт харчування, так і корм для худоби — набув ячмінь⁷⁴. Кавказькі ногайці орали простим плугом з колесом від гарби діаметром до 2 аршин. Після дрібної оранки застосовувалося незначне боронування, що було неприпустимим для вирощування озимої пшениці й підходило тільки для ярової⁷⁵. В кримських передгір'ях засів здійснювався наприкінці лютого⁷⁶. Під жито й просо землю майже не боронували. Як твердив Густав Радде, «на обробіток полів ногайці й степові татари докладають так само мало праці, як і на догляд за стадами... На татарському полі ніколи не видно прямої оранки; край ж поля бувають зорані дуже неправильно, так що плуг або на 10 кроків перейде за межу поля, або на 10 кроків не дійде до неї». Борона мала конструкцію, що складалася з кількох перехрещених паличок з отворами, в які кріпилися тростинки. Вони, як писав Радде, «становили широку мітлу, якою, за частого пересування, насіння розміталось по полю»⁷⁷. На всіх польових роботах як тяглова сила використовувалися бики; впрягати коня до возу вважалося неприпустимим у колишніх і чинних кочовиків.

В Криму обмолот зерна здійснювався за допомогою худоби (коні, бики, воли), яких гнали навколо стовба по хлібних колоссях⁷⁸. Такий спосіб обмолоту існував і в Золотій Орді та застосовувався поволзькими ногайцями⁷⁹. Для зберігання зерна влаштовували глибокі ями (оруз), обкладені сухою соломою; після заповнення зерном їх засипали землею й маскували від стороннього ока⁸⁰. Безумовно, такий спосіб зберігання пасував передусім кочовикам; для осілого населення Криму він був даниною традиції, в якій відобразився давній кочовий побут, а також практикувався поволзькими ногайцями.

Крім рільництва, практикувалося городництво і (в гірському Криму) садівництво. «В огородах их находятся арбузы, дыни, тыквы, длинные волосские огурцы (по-татарски хиар), столь славная капуста, свекла, морковь, брюква, горох, бобы, чечевица, какаруза и другия поваренныя растения, а в садах разнаго рода плодоносныя деревья... Что принадлежит до винограда, то хотя он в отменном изобилии в Крыму родится, при всем том татары обходятся с ним не умеют или не хотят и деланное доселе там вино выходит только из греческих и армянских рук», — свідчить джерело кінця XVIII ст.⁸¹

Відсутність розвинутої агрокультури у кочових і напівосілих ногайців компенсувалася родючістю ґрунтів. Як писав щодо кавказських ногайців А. Архипов, «благодатна цілина, попри недосконалість оранки, сама створює те, чого неможна досягнути за відсутності майстерності»⁸². Та ногайці й не прагнули вдосконалювати свою землеробську майстерність, так само як і інтенсифікувати своє тваринництво. Адже найголовнішою перевагою кочівницької економіки було те, що вона вимагала мінімального застосування праці, майже цілком забезпечувала потреби номада і дозволяла йому жити розміреним, не надто клопітним життям, позбавленим більшості обмежень і регламентацій, характерних для життя землероба. В цьому полягає одна з найголовніших причин небажання кочовиків переходити до осілості. А.М. Хазанов

переконливо показав, що кочівницьке господарство не було орієнтованим на отримання прибутку, а відтак у ньому не існувало налаштування на необмежену акумуляцію матеріальних ресурсів, характерного для капіталістичної економіки. «Власників худоби, настільки багатих, щоб вони [ставали] нездатними впоратися зі своєю худобою ... [було] не так уже й багато, у будь-якому разі менше, ніж бідняків», — зауважив дослідник⁸³. У малозалюдненому степу було майже неможливо організувати централізоване накопичення матеріальних ресурсів, навіть якщо це виправдовувалося потребою створення громадського страхового фонду⁸⁴. Надмірне скупчення худоби (основного майна кочовиків) спричиняло перевипас пасовищ і виснажувало кормові ресурси степу. Тому кочовики мали різні форми редистрибуції надлишків: калим, хабар, банкети, допомога родичам — все це включалося в систему реципрокції, котра власне й мала функції страхового фонду.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. стала рубіжною подією для ногайської кочової культури, яка успішно адаптувалася до мінливих умов Північного Причорномор'я. У 1771–1772 рр. більшість причорноморських ногайців була переселена російським урядом на правобережжя Кубані⁸⁵. Розгляд того, як ці кочовики адаптувалися до нового життєвого простору, дозволяє зробити висновок про обсяг трансформації, що сталася в їхній суспільно-економічній системі впродовж XVII–XVIII ст., тобто в період перебування у Північному Причорномор'ї.

В кубанських степах кожна ногайська етнічна група селилася осібно: едисанці зайняли лівий берег річок Кагальник і Чубур, правий берег Єї аж до р. Калали; джембуйлуковці розташувалися між річками Челбасами і в верхів'ях Єї; едичкульці, розділившись на три покоління, зайняли межиріччя Кирпили й Ангели. Всі вони кочували. Однак буджаківці розселилися вздовж Єйської затоки, побудували стаціонарні житла й зайнялись землеробством⁸⁶. Ще під час переселення до кубанських степів, на переправі через Дін буджаківці у великій кількості закупували зерно, пояснюючи це російським офіцерам таким чином: «мы будем сеять хлеб в степи меж Азовским и Каспийским морями»⁸⁷. Седентаризовані ще у XVII ст., буджаківці не стали відновлювати своє колишнє кочування, вочевидь, втративши елементарні навички щодо того. Інші ж групи ногайців, як свідчив капітан І. Хаников (один з організаторів переправи через Дін), «хлеба не сеют и травы не косят, хлеб покупают, и ежели им куль удается купить, то на 1 и 2 года с семьи его будет, а только кладет по горсте в воду, когда мяса нет»⁸⁸.

Таким чином, більша частина переселених на Кубань ногайців повернулася до традиційної форми кочування, до мінімуму скоротивши питому вагу землеробства. У другій половині 70-х — на початку 80-х років XVIII ст. ногайці потерпали від міжусобиці, що виникла з приводу неоднакового ставлення різних етнічних груп до перспективи прийняття російського підданства. Усобиці ускладнювалися ще й зіткненнями з адигськими народами Кавказу. За цих умов землеробство перетворилося на ризикований захід. Так, у 1781 р. едичкульці були витіснені на турецький — лівий — берег Кубані. Наступного

року вони об'єдналися з якоюсь групою адигів і пограбували єдисанців та джембуйлукувців. У самих же єдичкульців «зделался ... большой голод, по причине прошлогодних у них мятежей не было засеенному [хлебу] снятия и заготовления»⁸⁹.

Російській владі вдалося встановити мир на правобережжі Кубані лише на початку 1790-х років, що було досягнуто шляхом докорінної зміни етнічного контенту в регіоні. Значна частина ногайців на той час мігрувала на лівий (турецький) берег Кубані, багато загинуло в міжусобиці і сутичках з російськими військовими командами. Ті ногайці, що лишилися під російським контролем, були виселені до річки Молочної (Молочні Води), що в Північному Приазов'ї; саме ж правобережжя Кубані надано під оселення Чорноморського казацького війська. У другій половині 90-х років XVIII ст. на правий берег Кубані стали повертатися ногайці, котрим не знайшлося місця в турецьких володіннях на Північно-Західному Кавказі.

В контексті досліджуваної проблеми важливо розглянути питання про роль землеробства у відновленні господарства цих останніх кочових мігрантів. Слід мати на увазі, що це були звичайні біженці, котрі приходили до прикордонних постів чорноморців майже без майна. Чорноморський військовий уряд намагався якнайшвидше розселити їх, щоб вони могли завести господарство і забезпечити своє харчування, інакше це довелося б чинити коштом військової скарбниці. Козацька адміністрація сприяла ногайцям у будівництві зимівників, заготівлі сіна, навіть дозволила ловити рибу «кармаками» в Бугзькому лимані⁹⁰. Російський уряд вважав перебування ногайців на землях Чорноморського війська небажаним і вимагав від них щонайшвидшого переселення на Молочні Води. Але сталося так, що надане чорноморцями зерно ногайці використали не для власного харчування, а для засіву полів. Завдяки цьому вони отримали не тільки певну господарську базу, але й аргумент, спираючись на який можна було відтягнути час отого небажаного виселення: мовляв, навесні не можна переселятися, бо засіяні поля, а після збору врожаю від переселення відмовлялися, мотивуючи скорим настанням холодної пори року. Ці з року в рік повторювані хитрощі вкрай розізлили таврійського цивільного губернатора Д.Б. Мертваго, котрий у квітні 1804 р. наказав будь-що переселити ногайців на Молочні Води. Але ногайці знову відмовилися, заявивши, що не полишать свої будинки і поля з посіяним хлібом: «Пусть нас здесь всех вырежут или разберут по рукам, а добровольно не пойдём», — говорили вони⁹¹. Чорноморський військовий уряд був не проти включити ногайців до складу чорноморського козацтва і з свого боку свідчив, що ногайці «в короткое время обзавелись ... и обработали немало земли»⁹². Причина того, що ця група ногайців так прагнула осісти в Прикубанні, може бути пояснена кількома міркуваннями. По-перше, ногайські біженці не мали власних ресурсів та засобів для відновлення кочового скотарства — ані достатньої кількості худоби, ані таких площ вільної землі, на яких кочування було економічно доцільним. По-друге, становище ногайців, оселених на Молочних Водах, теж було далеко не безхмарним: тамтешня спільнота у 1801 р. була переведена на становище окремого

козацького війська, перебувала в затяжному конфлікті з його начальником — Баязет-бієм, з приводу чого у 1804 р. козацький стан молочанських ногайців був скасований і щодо них запроваджено приставство на чолі з російським офіцером. Кубанські ногайці про це добре знали, відвідуючи своїх родичів на Молочних Водах⁹³.

Під час урядового інспектування ногайських орд, розміщених біля річки Молочної, у 1804 р. більшість ногайців заявили про своє небажання бути козаками на чолі з начальником Баязет-бієм і згоду перейти на стан землеробів («обратиться в земледельческое состояние»). Останнє вони розуміли як певний статус, а не рід занять, хоча російська сторона ці два поняття ототожнювала і намагалася з часом втілити цю тотожність в життя. 13 травня 1805 р. імператор Олександр I затвердив доповідь міністра внутрішніх справ з викладом пропозицій херсонських військових губернаторів Розенберга і де Рішельє, сформулювавши головну ціль заходу — зробити ногайців осілими й корисними імперській скарбниці⁹⁴. Затверджене при тому положення про управління ногайцями містило пункти про запровадження посади пристава, здачу ногайськими «козаками» зброї та військових регалій. Пристав має отримати за це кошти, які мусить використати на придбання матеріалів для будівництва стаціонарних будинків для ногайців, поступове обмеження їх пересування, стимулювання землеробства і торгівлі ногайців, надання державою матеріальної допомоги з метою стимуляції переходу ногайців до осілості⁹⁵. Тобто, збір коштів з самих ногайців на облаштування стаціонарних жител не передбачався.

«Стартові» умови здійснюваної урядом седентаризації були такими: на 1804 рік молочанські ногайці мали 82 стаціонарні будинки і 35 землянок⁹⁶. Генерал Розенберг у 1804 р. писав: «Кочевья или будки свои со всем семейством и имуществом своим переносят с одного места на другое, куда их или работа в обделивании полей, или обильнейшая пастба для скота призывает. Имеют непрременные свои зимовники, куда на зиму в глубокую уже осень съезжаются, приготовив там за времянно топливо и некоторые весьма в малом количестве на случай крайности для скота сена. Зимовники их в том единственно заключаются, что каждое семейство, или по их названию казан, отделяется небольшим окопом. Впрочем во все времена защищаются от непогод и холода в одних и тех же будках. Скот свой и летом и зимою без всякаго призрения пускают в поле. Пища их как и татар состоит в мясе различным образом приготавливаемом, в хлебе и пойле из проса, а иногда — готовят хлеб в пепле из ржаной и пшеничной муки»⁹⁷. У серпні 1805 р. таврійський цивільний губернатор Д.Б. Мертваго відвідав ногайські кочовища і «видел изобильную землю въпусте лежащую, хлебопашества в сравнении числа людей и пространства земли, мало, по безводным степям колодязей нет, кочующие ногайцы держась близ водных мест утолчили кругом лежащую землю. Скота у них также мало, словом томятся в бедности, тогда, когда все способы имеют быть богаты»⁹⁸. Тобто йдеться про традиційне кочування на обмеженому (затісному для кочівницького скотарства просторі) та незначне

землеробство, питома вага якого у цей час була меншою порівнянно з періодом 1739–1768 рр.

Російський уряд, аби не викликати заворушень ногайців (на кшталт того, що було в Прикубанні на початку 1780-х років), поводився з ними обережно, Кожному запровадженню передували громадські слухання і отримання від ногайців публічно висловленої згоди. Цю обставину врахував Розенберг, передбачивши у підписаному ним проекті положення про управління ногайцями такий пункт: «Распространение земледелия может со временем обогатить нагайцов. Они не сълишком отдалены от портов Таганрогскаго, Феодосийскаго и Евпаторийскаго, а также и от реки Днепра. Остается начальнику внушать нагайцам всякой раз при собрании ли каком или во время объезда аулов: где с лучшею пользою для них избытки свои продавать могут»⁹⁹. Відтак, уряд робив акцент на економічній мотивації переходу ногайців для осілості, а не на насильницьких заходах.

29 вересня 1805 р. херсонський військовий губернатор Дюк де Рішельє за погодженням таврійського цивільного губернатора Д.Б. Мертваго запропонував міністру внутрішніх справ В.П. Кочубею визначити ногайцям місця для поселення і за рахунок прибутків від винного відкupu закупити ліс для спорудження ногайських будинків, а також на 5 років звільняти від земських та військових (забезпечення військ паливом — кізяком) повинностей тих ногайців, котрі побудують собі будинок. 29 січня 1806 р. Кочубей відповів де Рішельє згодою на все зазначене і від себе запропонував «некоторые пожертвования и от казны в отношении к построению для них мечети, дома для муллы и нескольких домиков из сыраго кирпича для тех, кои на первый случай захотят во оных водвориться»¹⁰⁰. 11 листопада 1805 р. Мертваго доповів Кочубею про хід облаштування ногайців. Передусім таврійський губернатор намагався залучати до осілості великі ногайські сім'ї та незаможних ногайців, для яких у першу чергу споруджували будинки. На місцях майбутніх поселень ногайці мали викопати колодязі, причому гроші їм платилися «по мере глубины» останнього¹⁰¹. Тож вважалося, що побудова мечеті, школи при ній, будинків для бідноти та багатосімейних господарів, колодязів, прокладання доріг між стаціонарними поселеннями — і все це не за рахунок стягнення коштів з ногайців, а державних та інших асигнувань — є достатнім для безболісного провадження седентаризаційних заходів. 8 квітня 1807 р. Д.Б. Мертваго пропонував В.П. Кочубею викупити у ногайців всі їхні кибитки (260 повстяних кибиток за 6500 руб.) для того, щоб використати ці пересувні житла для єгерів Летючого корпусу¹⁰². Хоча, звісно, справа полягала не тільки в тому, щоб знайти кошти для оселення ногайців в стаціонарних будинках та забезпечити потреби війська. Важливо було також позбавити кочовиків засобів для кочування.

Втім, попри значні обсяги державної підтримки і вповні акуратне поводження влади, засноване на багатому досвіді управління номадами, перехід ногайців до осілості йшов повільно. За станом на жовтень 1806 р., уряд виділив на облаштування ногайців 8336 руб. 96 коп.; було побудовано 6 мечетей і будинків для мул, з кінця 1804 по осінь 1806 рр. споруджено 37 житлових

будинків і 35 землянок, 1 казенний дім, всього стаціонарних будівель, крім землянок, було 120¹⁰³. І все ж ногайці лишались малочутливими до культуртрегерських настанов російської влади. Урядовий пряник не діяв, і у 1808 р. новий ногайський пристав де Мезон спробував натомість застосувати батіг: він наказав спалити всі гарби ногайців. Однак державний батіг вкотре викликав масову міграцію ногайців за кордон, а хто лишився, протестував численною подачею скарг на де Мезона, звинувачуючи його у корупції (у 1823 р. це стало предметом спеціального урядового слідства¹⁰⁴). А після Кримської війни 1854–1856 р. молочанські ногайці у всій своїй кількості залишили Молочні Води, емігрувавши до Туреччини.

Тож протидія кочовиків урядовим седентаризаційним заходам не мала, в своїй основі, економічної мотивації: на початку ХІХ ст. уряд створив цілком сприятливі умови для переходу молочанських ногайців до осілості та не надто лукавив, запевняючи, що землеробство забезпечить їм кращий добробут, ніж сповнене ризиків кочування. Кочівницький стиль життя був основою ідентичності кочовика. Втративши його, він утрачав і систему координат, в межах якої він визначав себе і своє місце в світі. А. Архипов, цей уважний спостерігач життя кавказьких ногайців, зауважив, що для ногайця м'ясо, кумис, айран і чай — не лише їжа і питво, але речі, без яких ногаєць не почуватиме себе ногайцем. «Заберіть від нього ці належності повсякденного вжитку, дайте йому лише їжу російського мужика, — що тоді станеться з ногайцем? Він буде ситий, звісно, але зовсім не задоволений... Таке життя йому набридне і він незабаром повернеться до своєї нужденної царини, котора хоч і виснажлива часом, зате знайома йому з дитинства»¹⁰⁵.

Отже, ногайці, потрапляючи в різні екологічні, економічні та політичні умови протягом ХVІ — перших десятиліть ХІХ ст., продемонстрували велику гнучкість та високі адаптаційні можливості своєї господарської системи. Землеробство перебувало у структурі цієї системи і під впливом чинників виключно зовнішнього порядку могло збільшувати, або зменшувати свою питому вагу. Але навіть у разі її максимального збільшення (середина ХVІІІ ст.) не відбувалося остаточного переходу причорноморських ногайців до осілості: переселившись на правий берег Кубані у 1771 р., вони різко зменшили обсяги землеробського господарства. Повна седентаризація відбулася у буджацьких ногайців, котрі ще в другій половині ХVІІ ст. були, внаслідок репресивних дій кримських ханів, переведені до осілості та після переселення до Східного Приазов'я вже не пробували відновити кочування. Власне, так само скінчилося кочування оселених на Молочних Водах ногайців: лише спалення гарб і вилучення кибиток остаточно відвело їх від такого способу життя. То ж не внутрішні процеси, пов'язані з кочівницьким землеробством, а виключно зовнішні сили — землеробської держави, яка підпорядкувала собі кочовиків, — є чинником їх седентаризації. Виходить, що тільки насильницька седентаризація й вимушене тривале проживання в стаціонарних поселеннях спричиняють незворотній процес перетворення кочовика на землероба.

¹ *Владимирцов Б.Я.* Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. — Л., 1934. — С. 43.

² Приклад найбільш пізнього узагальнення на основі формаційного підходу див.: *Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982.

³ *Дахилейхер Г.Ф.* Оседание и традиционные социальные институты бывших кочевников (на примере казахского народа) // Доклады советской делегации на IX Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. — М., 1973. — С. 3.

⁴ *Крадин Н.Н.* Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). — Владивосток, 1992. — С. 64

⁵ *Крадин Н.Н.* Кочевые общества... — С. 64.

⁶ *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. — Изд. 3-е, доп. — Алматы, 2002. — С. 47.

⁷ *Барфилд Т.* Кочевое скотоводство во Внутренней Азии // Кочевая альтернатива социальной эволюции. — М., 2002. — С. 62.

⁸ Там же. — С. 68–69.

⁹ *Крадин Н.Н.* Кочевые общества... — С. 58.

¹⁰ *Идрисов Э.Ш.* Потестарно-политический процесс в традиционалистской этноспецифической среде (на примере народов Нижнего Поволжья): Дисс. ... канд. полит. наук. — Волгоград, 2005. — С. 95–96.

¹¹ *Корнис [И.И.].* Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп, журнал современного просвещения, издаваемый Н. Надеждиным. — Ч. XXXIII. — М., 1836. — С. 12–13, 20.

¹² *Барфилд Т.Дж.* Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д.В. Рухляева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д.В. Рухляева. — СПб., 2009. — С. 49.

¹³ Путешествие в Тану Иосафата Барбаро // Библиотека иностранных писателей о России. — Т. 1. — СПб., 1836. — С. 36–38 (отделение II).

¹⁴ *Барфилд Т.Дж.* Опасная граница: кочевые империи и Китай... — С. 49–50.

¹⁵ *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — М., 2002. — С. 520.

¹⁶ *Барфилд Т. Дж.* Опасная граница: кочевые империи и Китай. — С. 92–94, 130, 138–139, 144, 165. Хоча треба зважити, що всі зазначені кочівницькі державні утворення перебували під значним впливом китайської цивілізації і що вплив китайців на організацію землеробського господарства в степу був надзвичайно вагомим.

¹⁷ Там же. — С. 165.

¹⁸ В.В. Трепавлов виокремив два великих цикли кочування ногаїв: арало-уральський (зима проводилась на низинах Сирдар'ї, літо — біля р. Урал) і поволзький. Див.: *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 510.

¹⁹ *Поноженко Е.А.* Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV — середине XVII вв.: Дисс. ... канд. юр. наук. — М., 1977. — С. 68–69.

²⁰ *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 513.

²¹ *Рычков Н.* Дневные записки путешествия в Киргиз-Кайсацкую степь в 1771 г. — СПб., 1772. — С. 58, 64–65.

²² *Трепавлов В.В.* Ногайская альтернатива: от государства к вожеству и обратно // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. —

М., 1995. — С. 200–201. Як стверджує цей дослідник, ногайське суспільство успадкувало первні домонгольського Дешт-і Кипчак'у й цивілізацію Золотої Орди, «тому ногаям не доводилося починати соціальне та економічне будівництво з родо-племінного “нуля”». Див.: *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 507–508.

²³ *Паллас П.* Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. — СПб., 1795. — С. 47–48.

²⁴ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений // Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далі — РНБ. ОР). — Ф. 609: Попов В.С. — Д. 10. — Л. 121–121 об.

²⁵ Цит. за: *Покровский М.Н.* Русская история с древнейших времен // *Покровский М.Н.* Избранные произведения. — Кн. 1. — М., 1966. — С. 482.

²⁶ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И. Матузовой. Отв. ред. А.Л. Хорошкевич. — М., 1994. — С. 99.

²⁷ *Броневский М.* Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — Т. VI. — Одесса, 1867. — С. 338.

²⁸ Донские дела. Книга третья // Русская историческая библиотека. — Т. XXVI. — СПб., 1909. — С. 3.

²⁹ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. — С. 68; Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка // ЗООИД. — Т. XI. — Одесса, 1879. — С. 485. *Д'Асколи Эмиддио Дортелли.* Описание Черного моря и Татарию // ЗООИД. — Т. XXIV. — Одесса, 1902. — С. 130. *Боплан Г.-Л., де.* Опис України. *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я.І. Кравця. — Львів, 1990. — С. 52.

³⁰ *Барфилд Т.* Кочевое скотоводство во Внутренней Азии... — С. 62.

³¹ *Небольсин П.* Очерки Волжского низовья. — СПб., 1852. — С. 52–54. Корнелій де Бруїн твердив, що свою назву юртівці отримали від росіян, бо «юрівський» значить місцевий, тубільний (*Бруїн К., де.* Путешествия в Московію // Россия XVIII в. глазами иностранцев. — Л., 1989. — С. 174).

³² *Идрисов Э.Ш.* Хозяйственная деятельность ногайцев Нижнего Поволжья в XVII–XIX вв. // Историческая и современная регионалистика Верхнего Дона и Нижнего Поволжья: Сборник научных статей по материалам научной конференции «Историческое и этнокультурное развитие Нижнего Поволжья». — Волгоград, 2005. — С. 150.

³³ *Абылхожин Ж.Б.* Сталинизм и номадизм: к вопросу о силовой политике седентаризации в Казахстане в конце 1920-х — начале 1930-х годов // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: Сборник материалов Международной научной конференции (Алматы; 19–20 дек. 2005 г.). — Алматы, 2007. — С. 112–132.

³⁴ *Сахаров М.Г.* Оседание кочевых и полукочевых хозяйств Киргизии / Труды НИИ животноводства Киргизской АССР. — М., 1934. — С. 19.

³⁵ *Идрисов Э.Ш.* Хозяйственная деятельность ногайцев Нижнего Поволжья в XVII–XIX вв. — С. 152.

³⁶ *Кланрот Ю.* Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах. — Нальчик, 2008. — С. 11.

³⁷ Там же. — С. 14. Седентаризація кубанських ногайців належним чином не вивчена.

³⁸ *Челеби Э.* Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. — М., 1961. — С. 195.

³⁹ Цит. за: *Русов А.А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. — К., 1876. — С.°35.

⁴⁰ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. — М.-Л., 1936. — С. 59.

⁴¹ *Бронеvский М.* Описание Крыма. — С. 337–338.

⁴² Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка. — С. 477, 485–486.

⁴³ *Ферран Ф.* Путешествие из Крыма в Черкесию, через земли ногайских татар, в 1709 г. // *Русский вестник.* — 1842. — № 4. (Апрель). — С. 45–47.

⁴⁴ *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Пер. з англ. О. Галенко. — К., 1998. — С. 143.

⁴⁵ *Челеби Э.* Книга путешествия... — С. 123.

⁴⁶ *Ромм Ж.* Путешествие в Крым в 1786 г. / Пер. и прим. К.И. Раткевича. — Л., 1941. — С. 72–73.

⁴⁷ *Тунмани [И.И.]*. Крымское ханство / Пер. с нем. Н.Л. Эрнста и С.Л. Беляевой. — Симферополь, 1991. — С. 43.

⁴⁸ Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии, посланная в 1755 г. министром короля господином де Пейссонель / Пер. В.Х. Лотошниковой. Машинопис // Наукова бібліотека «Таврика» Кримського республіканського краєзнавчого музею. — Од. зб. 9. С 1 П-24. — Арк. 60–62.

⁴⁹ Обговорення цієї проблеми див.: *Грибовський В.В., Сень Д.В.* Фронтірні еліти і проблема стабілізації границь Російської і Османської імперій в першій треті XVIII в.: діяльність кубанського сераскера Бахты-Гирея // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 9–10. — К., 2010. — С. 193–196 та ін.

⁵⁰ *Грибовський В.* Процес міграції ногайців до території Кримського ханства у першій половині XVIII ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С. 58–70; *Його ж.* Формування локальної групи причорноморських ногайців // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 279–306.

⁵¹ *Грибовський В.* Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 8. — К., 2008. — С. 139–171; *Його ж.* Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40–60-е годы XVIII в.) // Тюркологический сборник. 2007–2008. История и культура тюркских народов России и сопредельных стран. — М., 2009. — С. 67–97; *Його ж.* Буджак у системі політичної адміністрації Кримського ханства в 1939–1769 роках // Гуманітарний журнал. — Дніпропетровськ, 2010. — № 3–4. — С. 39–45.

⁵² *Peyssonel M. [Charl], de.* Traite sur le commerce de la Mer Noire. — Т. II. — Paris, 1787. — Р. 204–209.

⁵³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. 1. — К., 1998. — С. 242; Т. 2. — К., 2000. — С. 579.

⁵⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 2. — С. 229–238.

⁵⁵ *Эварницкий Д.И.* Сборник материалов по истории запорожских казаков. — Спб., 1888. — С. 22.

⁵⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 2. — С. 325.

⁵⁷ Архив внешней политики Российской империи. — Ф. 127: «Ногайские дела». — Оп. 1. — Д. 1. — 1754 г. — Л. 56 об.–57.

⁵⁸ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений // РНБ.ОР. — Ф. 609: Попов В.С. — Д. 10. — Л. 201.

⁵⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 91. 1760–1761 рр. — Арк. 57.

⁶⁰ Цит. за: *Дружинина Е.И.* Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — М., 1955. — С. 284–286.

⁶¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 1. — С. 86.

⁶² Цит. за: *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 378.

⁶³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. 3. — К., 2003. — С. 241, 244.

⁶⁴ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 9. — Од. зб. 132–214. 1754–1755 рр. — Арк. 104–104 зв.

⁶⁵ *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі... — С. 370.

⁶⁶ *Тунманн [И.Э.]*. Крымское ханство. — С. 47, 52.

⁶⁷ *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 521.

⁶⁸ *Поноженко Е.А.* Общественно-политический строй Ногайской Орды. — С. 102.

⁶⁹ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137. 1762–1763 рр. — Арк. 39–44.

⁷⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 2. — С. 324.

⁷¹ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 383. — Оп. 29. — Д. 916. 1804–1812 гг. — Л. 54.

⁷² РГИА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Д. 916. 1804–1812 гг. — Л. 43 об.

⁷³ Цит. за: *Викторин В.М.* Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII — нач. XX вв.). Дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1985. — С. 82.

⁷⁴ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений. — Л. 201 об.–202.

⁷⁵ *Архипов А.* Ногайцы // Кавказ. — Тифлис, 1852. — № 3. — 12 янв. — С. 251.

⁷⁶ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений. — Л. 201 об.

⁷⁷ *Радде Г.* Крымские татары // Электронний ресурс: <http://www.kirimtatar.com/Story/Radde/radde6.html> Публікація: *Радде Г.* Крымские татары // Вестник Русского географического общества. — 1856. — Ч. 19. — С. 290–330; 1857. — Ч. 18. — С. 47–64.

⁷⁸ *Хартахай Ф.* Историческая судьба крымских татар (Статья вторая) // Вестник Европы. — 1867. — Т. II. (Июнь). — С. 169.

⁷⁹ Путешествие в Тану Иосафата Барбаро. — С. 79. Див. також: *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды... — С. 520.

⁸⁰ *Хартахай Ф.* Историческая судьба крымских татар. — С. 169.

⁸¹ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений. — Л. 203 об.–204.

⁸² *Архипов А.* Ногайцы. — С. 251.

⁸³ *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. — С. 268.

⁸⁴ Там же. — С. 85.

⁸⁵ *Грибовский В.В.* К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770–1771 гг. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г. Дикаревские чтения (13). — Краснодар, 2007. — С. 446–473; *Його ж.* Використання російським урядом Війська Запорозького для відокремлення ногайських орд від Кримського ханства (1770–1771 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2009. — Вип. XXVI. — С. 153–158.

⁸⁶ *Фелицын Е.* Краткий очерк заселения Кубанской области (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области) // Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества. — Т. VIII. — 1884. — № 2. — С. 263–264.

⁸⁷ *Ханыков И.И.* Подлинная записка о донской экспедиции // ЗООИД. — Т. XIV. — Одесса, 1888. — С. 78.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 52. — Оп. 1/194. — Д. 261. — Ч. 2. 1782 г. — Л. 4, 21.

⁹⁰ Государственный архив Краснодарского края (далі — ГАКК). — Ф. 250. — Оп. 2. — Д. 67. — Л. 14–15, 21.

⁹¹ Там же. — Л. 85.

⁹² Так же. — Д. 111.

⁹³ Докладніше про це див.: *Грибовський В.В.* Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. — Вип. 6. — Запоріжжя, 2002. — С. 151–171.

⁹⁴ РГИА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Д. 917: По представлению херсонского военного губернатора Розенберга о нагайцах оставшихся из орд Едисанской, Едичкульской и Джамбуйлукской. Началось 15 апреля 1804, кончено 6 мая 1807 г. — Л. 158.

⁹⁵ Там же. — Л. 148–149 об.

⁹⁶ Там же. — Л. 247 об.

⁹⁷ Там же. — Л. 81–81 об.

⁹⁸ Там же. — Л. 200–200 об.

⁹⁹ Там же. — Л. 85.

¹⁰⁰ Там же. — Л. 197–198 об.

¹⁰¹ Там же. — Л. 200–205.

¹⁰² Там же. — Л. 249.

¹⁰³ Там же. — Л. 247.

¹⁰⁴ Там же. — Ф. 1151. — Оп. 1–1823. — Д. 105. — 6 л.

¹⁰⁵ *Архипов А.* Ногайцы. — С. 251.